

Polgári Szemle, 13. évf., 4–6. szám, 2017, 276–290., DOI: 10.24307/psz.2017.1220

Bencsik András

A fogyasztóvédelem gazdaságelméleti alapjairól

The Economics of Consumer Protection

Összefoglalás

A fogyasztóvédelmi jog tudományos igényű folytonos vizsgálatát különösen három körülmény teszi aktuálissá: a jogállamiság elve, a piacgazdaság (ki)alakulása és az általános értelemben felfogott biztonság fontossága. A tanulmány megalkotását ebből kiindulva az alábbi célkitűzések határozták meg: a fogyasztói jogok feltárása, a fogyasztóvédelem szervezetének és működési alakzatainak áttekintése, valamint a fogyasztóvédelem jogérvényesítési rendszerének elemzése és értékelése. Jelen cikk a fogyasztóvédelem gazdasági alapjait tárgyalja, a gazdaság és a közigazgatás összefüggéseit követően az egyes közgazdaság(elmélet)i irányzatok alapján helyezi el az állam fogyasztóvédelmi szerepvállalását a gazdaságpolitika tevékenységfajtái között, ennek alapján kirajzolódik az állam fogyasztókat védő szerepkörének szükségszerűsége.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B1, D18, K15, K23

Kulcsszavak: gazdaságtörténet, fogyasztóvédelem, szerződési jog, közigazgatási jog

Summary

The regular study and review of the law of consumer rights is timely and opportune for the reason of three main conditions: the rule of law, market economy developments, and the significance of security in general. Consequently, the purposes of the study include: the exploration of consumer rights, the overview of the organisational structure of consumer protection and its operation, and an analysis and evaluation of the enforcement of the consumer protection system. Following a discussion of the

---

DR. BENCSIK ANDRÁS, PhD, egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (bencsik.andras@ajk.pte.hu).

economic fundamentals of consumer protection and the interrelationships between the economy and public administration, the state's role in consumer protection is determined in the context of various economic policy actions on the basis of economic trends. All these clearly suggest the need for the government to take up consumer protection.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B1, D18, K15, K23

Keywords: economic history, consumer protection, contract law, administrative law

---

ALAPVETÉS

A fogyasztóvédelem kialakulása, a politikai gondolkodásban való megjelenése szoros összefüggésben áll (egyebek mellett) a piacgazdaság megjelenésével s általában a gazdasági viszonyok alakulásával. Abból a szinte már tényként kezelhető jelenségből kiindulva, miszerint a politika, a gazdaság és a társadalom is több ponton kapcsolódik a közigazgatáshoz (Lőrincz, 2007:63), megállapítható, hogy a gazdaság és a közigazgatás viszonya egyrészt korszakonként változó, másrészt a kapcsolódó tevékenységfajták vonatkozásában sokszínűnek mondható.

Az általános szintű megjegyzéseknél maradván kiemelendő, hogy a gazdasági élet középpontját adó termelés koncentrációja a témához kapcsolódó állami intézmények központosítását eredményezte a különböző korszakokban. A gazdaság és a közigazgatás viszonyrendszerét azonban nemcsak az apparátus és a források egy kézben tartása, hanem a közigazgatási feladatok minőségi és mennyiségi változása jellemzi. A téma részletesebb kifejtése nélkül csupán jelzem, hogy a közigazgatási feladatok körében bekövetkezett minőségi változás érhető tetten egyebek mellett a feladatteljesítő szektor dominánsabbá válásában, míg a mennyiségi vonatkozás különösen az ún. szakigazgatási tevékenységek folyamatos sokasodását és differenciálódását jelenti (Lőrincz, 2007:65–66).¹

A gazdaság és a közigazgatás viszonyrendszerét, egymásra hatását alapvetően annak a kérdésnek a jogalkotó általi megválaszolása determinálja, hogy az állam meddig hagyja a piac hatását érvényesülni, és mikor, milyen érdekek és értékek mentén érzi fontosságát az állami korlátozásnak, az állami beavatkozásnak.² A szerint az általánosnak tekinthető tézis szerint, hogy kizárólag „piaci gazdaság” egyik államban sem érvényesül, akként lehet állást foglalni, hogy a változó mértékű, változó terjedelmű és változatos instrumentumok útján realizálódó állami beavatkozás minden állam gazdaságában szükségszerű.³ Az utóbbi évtizedek (évszázadok) gazdasági működését vizsgálva azonban a gyakorlat által felszínre hozott problémák olyan működési zavarokra mutattak rá (Bordás, 2009:15–16),⁴ amelyek az államok többségénél igenis a gazdaságban történő állami beavatkozás indokaként fogalmazhatók meg. A teljesség igénye nélkül, az alábbi jelenségek hozhatók fel az állami beavatkozás létjogosultságának igazolására:

– a gazdaság működésének stabilitása – hosszú távon – az állam költségvetési és monetáris hatalmával, az ennek keretében foganatosított intézkedései által tartható fenn vagy állítható helyre;

– a szabad, tiszta piaci verseny fenntartása, kereteinek kijelölése, a monopolhelyzetek kialakulásának megakadályozása szintén állami szerepvállalással realizálható;

– az állam újraelosztó tevékenységével képes a társadalmon belüli, napjainkra szélsőséges mértékűre nőtt jövedelemkülönbségeket kiegyenlíteni;

– bizonyos külső (extern) hatásoknak, jelenségeknek a leküzdése, megelőzése, megakadályozása szintén az állam szabályozó tevékenységével valósítható meg (Ádám, 2005:33);⁵ valamint

– az egyének érdekkörében felmerülő információhiány – tömeges előfordulás esetén – ugyancsak olyan helyzetet képes teremteni, amely a gazdasági szféra vonatkozásában szükségessé teszi az állam szabályozó tevékenységét (Miskolczi Bodnár, 2007:127–128).⁶

Az állami szerep időben változó jelenség, különösen igaz ez a gazdaságba történő beavatkozás mikéntjére, megvalósulási módjára. Ebben a tekintetben a felvilágosult abszolutizmus időpontja tekinthető olyan minőségi változásnak, amely az állami feladatellátás terén megemlíthető (Lőrincz, 1999:6). A piaci szereplők egymáshoz való viszonya, illetőleg az állam gazdaságot érintő intervenciók tevékenysége vonatkozásában alapvetően négy működési mechanizmus között tehető különbség.

– A piaci koordináció a piaci szereplők mellérendeltségéből indul ki, amelynek értelmében a verseny a gazdasági folyamatok egyedüli szabályozó tényezője, ebből következik, hogy az állam közreműködése az „éjjeliőr”-szerepre korlátozódik, aminek következtében az állam csupán a piaci verseny feltételeit hivatott megteremteni, minden egyéb beavatkozása elkerülendő.⁷

– A vegyes gazdaságban már mind a piac, mind az állam szerepet kap a gazdasági folyamatok orientálásában. Kiemelendő, hogy e koncepció hívei az állam oldalán csupán a jogi eszközökkel történő szabályozást és a gazdaság szereplői közötti koordinációt tartják elképzelhetőnek.

– A reciprocitás elve alapján az egymással mellérendelt viszonyban lévő felek önkéntességen alapuló magatartására helyezi a hangsúlyt, ebből fakadóan nem az állami intervenció, de nem is feltétlenül a piac szigorú szabályai determinálják az aktorok cselekvését, hanem egyéb, a jogon és a versenyen kívüli tényezők.⁸

– Az agresszív koordináció: eltérően a korábban ismertetett működési mechanizmusoktól, jogon kívüli, jogilag el nem fogadott eszközök alkalmazása lesz meghatározó a piac résztvevői számára, például szervezett bűnözés (Vígvári, 2005:45–46).

Megállapítható, hogy a gazdaság működése és az állami (közigazgatási) szerepvállalás kapcsolódása egyrészt szükségszerű, másrészt koronként és államonként eltérő sajátosságokat mutató jelenség, amely mindig visszavezethető az uralkodó gazdaságirányító modellre (közgazdasági elméletre), valamint a gazdaságot érintő állami funkciók alakulására.

A fent vázolt tendenciák folyamánként nemcsak az államszervezet differenciálódik folyamatosan, hanem permanens módosulást mutatnak az állam, illetve a közigaz-

gatás gazdasági funkciói is. A régebbi korokhoz képest, amikor a közigazgatás funkciói közé tipikusan a közhatalmi tevékenység realizálása, valamint a társadalom és gazdaságpolitika alakítása tartozott, napjainkra lényegesen kiszélesedett az a tevékenységi kör, amely a közigazgatás felelősségi körébe vonható. A vizsgált témakör, közelebbről a termelés általában centralizációt és koncentrációt eredményezett a különböző államok közigazgatási szervezetrendszerében. Emellett nem elhanyagolható az a tendencia sem, amely a szolgáltató funkciók növekedésével és különösen a tudományos és műszaki fejlesztések felhasználásával összefüggésben került a közigazgatás működésének homlokterébe. Ebből fakad az a következmény is, hogy a modern technika elterjedése a közigazgatási szervezetrendszer egészét érintően is forradalmi változásokat hozott az egyes államokban. A gazdasági élet és a közigazgatás szempontjából azonban külön is kiemelendő a tudományos kutatások finanszírozása, a termelés ütemének és minőségének befolyásolása, valamint a termelés és a fogyasztás harmóniájának a realizálása mint közigazgatási funkció megjelenése (Lőrincz, 2007:67).

Az állami tevékenység szerteágazó jellegéből fakadóan mások az eddiektől eltérő szempontok alapján osztályozzák a közigazgatási funkciókat. E szerint különbséget tesznek a közigazgatás allokációs, redisztribúciós, stabilizációs és szabályozási funkciói között. Anélkül, hogy a témakör részletes tárgyalásába bocsátkoznék – mivel a gazdasági (pénzügyi) szektor sajátosságainak taglalása túlmutat a vizsgált témán –, jelzem, hogy csupán röviden szólok (az állam és a gazdaság kapcsolata szempontjából) a vázolt funkciókról. Az allokációs tevékenység legáltalánosabb értelemben az erőforrások elosztásának átvételét jelenti a piactól az állam irányába, aminek alapvető célja az erőforrások piaci viszonyok közötti hiányos vagy hibás elosztásának korrigálása. A redisztribúció a magánjövodelemek állam általi elvonását és meghatározott szempontok szerinti visszaosztását jelenti, amellyel az erőforrások átcsoportosítása által bizonyos kiemelt vagy egyéb okból releváns társadalmi célok állami dotációjára van lehetőség. A stabilizációs funkció a gazdasági ingadozásból fakadó káros hatások mérséklésére ad lehetőséget az állam számára, míg a szabályozási funkció a gazdasági működés keretrendszerének normatív vagy egyedi szabályozás által történő regulálását foglalja magában (Imre, 2007:75–76).

Tekintettel arra, hogy – Fazekas Judit megközelítése szerint – a fogyasztóvédelem nem más, mint a fogyasztói preferenciáknak a gazdaság szabályozása által történő érvényre juttatása (Fazekas, 2007:62), indokoltnak tartom a következőkben a termelés és a fogyasztás viszonyának, a fogyasztó gazdasági folyamatokban betöltött szerepének és a különböző gazdaságirányítási (közgazdasági) felfogásoknak a rövid vázolását, ezáltal a fogyasztóvédelem gazdaságelméleti alapjainak áttekintését.

A FOGYASZTÓVÉDELEM INDOKAI AZ EGYES GAZDASÁGIRÁNYÍTÁSI FELFOGÁSOK SZERINT

Mielőtt az egyes közgazdasági felfogások rövid ismertetésére és azoknak a fogyasztóvédelemmel kapcsolatba hozható megállapításaira rátérnék, indokoltnak tartom röviden jelezni, hogy a vonatkozó szakirodalom nem mondható egységesnek abban a tekintetben, hogy önmagában a fogyasztóvédelem mint állami tevékenység (és ezen

keresztül a fogyasztóvédelmi jog mint önálló jogterület) mely kor vívmányának tekinthető. Van olyan szerző, aki egyes ókori jogintézmények vizsgálata során arra az álláspontra helyezkedik, hogy a fogyasztókat a család módon eljáró kereskedőkkel szemben védeni kívánó rendelkezések már az államfejlődés e korai szakaszában is hordoztak fogyasztóvédelmi jelleget (Jakab, 2003:46–47). Mások a középkor állam- és jogrendszerének egyes elemeit, így – egyebek mellett – a piacok egyházi felügyeletét tekintik a fogyasztóvédelem korai gyökerének (Bodnár, 2001:4). Szükséges végezetül szólnunk egy harmadik, a fogyasztóvédelmet (fogyasztóvédelmi jogot) kifejezetten 20. századi jelenségként meghatározó felfogásról.⁹

Meglátásom szerint kétségtelen tény, hogy a fogyasztóvédelmi jog olyan folyamatosan fejlődő jogterület, amelyet determinál a technikai-műszaki fejlődés dinamizmusa, valamint a nemzetközi szervezetekhez – Magyarország vonatkozásában különösen az Európai Unióhoz – való tartozás ténye. Ebben a tekintetben tehát a korszak sajátosságai által formált jogterületről van szó, amely – jogági szempontból – a 20. században jelent meg önálló jogterületként. A kép árnyalásaként érdemes azonban leszögezni, hogy a jogvédelem nem csupán a fogyasztóvédelem eszméjének felbukkanása óta tekinthető állami feladatnak, az már az állam keletkezésétől kezdődően a közhatalom gyakorlásának egyik alapvető rendeltetéseként fogható fel (Legény, 2005:283). Ennek fényében magam azt a megközelítést tartom elfogadhatónak, hogy a fogyasztók állam általi védelmét is hordozó jogintézmények, jogszabályi rendelkezések kétségtelenül hosszú múltra tekintenek vissza, az önálló jogágként kikristályosodó fogyasztóvédelmi jog azonban kétségtelenül a 20. század szülöttjének tekinthető.

Az alább ismertetni kívánt közgazdasági elméletek által megengedett, megkívánt vagy éppen elfogadhatatlannak tekintett állami beavatkozással kapcsolatosan két szélsőséges álláspont olvasható ki. Az ún. intervenciós felfogás a fogyasztónak a kereskedőkhöz képest alárendelt helyzetéből indul ki, akit ebből következően akár állami eszközökkel is meg kell védeni a piaci szintéren előforduló visszaélésekkel szemben. Ez a megközelítés tehát úgy véli, hogy a fogyasztó és a vállalkozás között fennállt, de időközben megbomlott egyensúlyi helyzet a jogi szabályozás által helyreállítható, ennél fogva az állami szerepvállalás ebben a vonatkozásban szükségszerű (Fekete, 2011:54). A második, liberálisnak mondható modellben a piac önszabályozó mechanizmusa kap szerepet. Ennek alapján a verseny képes a tisztességtelen elemeket kiszorítani, az autonóm fogyasztó rendelkezik a szükséges információk megszerzésére, azok mérlegelésére és a fogyasztói döntések befolyástól mentes meghozatalára vonatkozó képességgel, így az állam szerepe csupán a tisztességes verseny garantálására korlátozódhat, minden további beavatkozás hátrányos a versenyszabadság szempontjából. E két véglet között jelent meg a német jogterületen az ún. szituációfüggő elmélet, amely megpróbál szintézist teremteni közöttük. E felfogás abból indul ki, hogy ideális esetben a fogyasztó képes autonóm módon döntést hozni, ekkor az állami szerepvállalás csak a verseny szabadságára és a fogyasztói autonómia preferálására irányulhat. Abban az esetben viszont, hogyha megbomlik a „tiszta verseny” által feltételezett egyensúly, szükségessé válik az aktív állami beavatkozás, ezáltal a fogyasztóvédelem realizálása nem csupán megengedett, hanem kívánatos (Cseres, 2005:172–192).

A liberális közgazdaságtan korszaka

A 19. században Adam Smith nevéhez kapcsolódóan megjelenő klasszikus közgazdaságtani irányzat a laissez faire filozófiájára épülve jelölte ki az állam gazdasági mozgásterének kereteit. Ennek kiindulópontja abban ragadható meg, hogy az állam szerepe csupán a gazdaság működéséhez szükséges feltételek biztosításában realizálódhat, nem állíthat tehát akadályokat a verseny szabad, korlátoktól mentes megvalósulása elé. Ebben a vonatkozásban az állami beavatkozás csak krízishelyzetekben, kivételes jelleggel valósulhat meg, az állam a piacgazdaságban az „éjjeliőr” szerepét látja el.

Smith felfogásának alapja a tökéletes, tiszta verseny, amelynek keretei között egyrészt a termelés és a fogyasztás egyensúlyba kerül, másrészt ez a körülmény szabadpiaci döntéseket eredményez mind a fogyasztók, mind a kereskedők számára. Ebben a környezetben a fogyasztó magatartása (kereslet) befolyásolja a kínálatot, mert a következetes fogyasztói döntések determinálják a termelést, ennél fogva a piacon azok a termékek, áruk, szolgáltatások jelennek meg, amelyek iránt a fogyasztók számottevő érdeklődést mutatnak (Deane, 1984:36–55). A liberális közgazdaságtan szerint nem csupán a termelés számára szabnak egyértelmű keretet a fogyasztói döntések, hanem a kereskedők szabad versenye az árak önkényes, a fogyasztók számára hátrányos meghatározását is kizárja. Összegezve, az elmélet azon az alapon nyugszik, hogy mind a piacon fellelhető kereslet, mind pedig a piacon érvényesülő árak a fogyasztói döntések által befolyásoltak, a vállalkozás és a fogyasztó közötti jogviszony stabilnak és kiegyensúlyozottnak tekinthető.

Mindezekből következik, hogy ez az elgondolás kizárja a fogyasztóvédelmet (Fazekas, 1995:22) mint a piacon a megbomlott egyensúlyi helyzet miatt a kereskedővel szemben hátrányos helyzetbe került „gyengébb félnek” állam általi védelmét, mivel a fogyasztót olyan autonóm egyénnek tekinti, aki a tiszta verseny keretei között képes racionálisan, a rendelkezésére álló információk birtokában választani az áruk, termékek és szolgáltatások között. Összegezve a Smith nevéhez köthető elméletet, a 19. századig nem valósult meg a fogyasztókat állami eszközökkel védő állami tevékenység, az irányadó közgazdaságtani irányzat fogalmilag zárta ki a kereskedő és a fogyasztó között az egyensúlyi helyzet megbomlását, ennél fogva az állami beavatkozás szükségességét.

Keynes gazdaságelmélete

A 19. század végére – részben a korábbi „idealisztikusnak” is tekinthető gazdaságelmélet következményeinek átértékeléseként – új közgazdasági irányzat jelent meg, amely közvetlen előzményének a folyamatos tőkekoncentráció miatt létrejött monopóliumok megjelenése tekinthető. A vázolt jelenségnek a valóságban az lett a következménye, hogy a szabad versenyt és a fogyasztói döntéseket egyaránt befolyásolták a különböző monopóliumhelyzetben lévő vállalkozások közötti kartellek és egyéb megállapodások. A korábbi időszakhoz képest emiatt a fogyasztásban és az árakban nem a fogyasztói döntések lettek meghatározó jellegűek, azokat az érintett kereskedők determinálták. Ez a tendencia kedvezett az ún. „tökéletlen verseny” kialakulásának,

amit az árak eltérítése, valamint a kereskedelem és a termelés szerkezetének eltorzulása jellemzett. Ez azt jelentette, hogy megfordult a fogyasztó és a kereskedő közötti, egyensúlyon nyugvó „szereposztás”, immáron nem a fogyasztó magatartása határozta meg a termelést és az árak, szolgáltatások árát, hanem a megerősödött pozícióba került kereskedők igyekeztek a fogyasztói igényeket a termeléshez igazítani.

Ennek tendenciózus megvalósulása azt eredményezte, hogy nemcsak a fogyasztói, hanem a kereskedői oldal irányából is igényként fogalmazódott meg a gazdaság „szerencsétlen” működésébe való állami beavatkozás (Galbraith, 1970:244). Az állami szerepvállalás elméleti megalapozásához kapcsolódik Keynes neve, aki elutasította a korábbi gazdaságelméleti megközelítést, és tagadta azt, hogy a piaci viszonyok között léteznek olyan önszabályozó mechanizmusok, amelyek állami beavatkozás, korrekció nélkül is működőképesé teszik a gazdasági szférát. Kimutatta, hogy a fogyasztó és a kereskedő között megbomlott egyensúly az aggregált kereslet növelését célzó költségvetési vagy monetáris politikával állítható helyre. Egy idő után már a monopolhelyzetben lévő kereskedők is támogatták vagy legalábbis elfogadták az állami intervenciót, mert attól a „féktelen árverseny miatt kialakult bizonytalansági tényezők és instabilitás ellenőrzését” várták (Blackford–Kerr, 1986:233).

A vázolt folyamatok eredményeképpen realizálódott a gazdasági szektor átrendeződése, egyre erőteljesebben nyilvánult meg továbbá a korábbi passzív állami szerepvállalás több oldalról igényelt megváltozása. Az előző időszakhoz köthető elhibázott gazdaságpolitikai alapállás mellett szükséges azonban szólni az Amerikai Egyesült Államokból kiindult gazdasági világválságról, amely szintén erre az időszakra esett (Kecskés–Halász, 2013:214–217). Erre a történelmi eseményre két okból kell külön is kitérni. Egyrészt ez a változás olyan gazdasági és politikai környezetet teremtett, amelynek keretei között kifejezte a gazdasági folyamatokba történő állami beavatkozás elodáztatatlan szükségszerűségét, másrészt ekkor jelent meg hangsúlyosan a vállalkozók és a fogyasztók gazdasági biztonsága iránti vágy, amelynek megteremtése innentől kezdve az állam kétségbevonhatatlan kötelezettségének minősül. Összegezve a fent írtakat, a vizsgált időszak két szempontból tekinthető fordulópontnak a fogyasztóvédelemben. Elsősorban mind a közgazdaságtan, mind az államok többsége ráismert a fogyasztók kiszolgáltatottságára, mint a fogyasztóvédelmet legitimáló valós jelenségre, másodsorban ez olyan pillanatban lett nyilvánvaló a világ országai számára, amikor nemcsak elfogadható, hanem a válságból való kilábalás szempontjából egyetlen kiút lett az állami beavatkozás megerősítése és a gazdasági szintéren végbemenő folyamatok állam általi kontrollja és bizonyos mértékű korlátozása.

Fogyasztóvédelem a jóléti állam keretei között

A két világháború közötti állami beavatkozás nyomán fejlődött ki a jóléti állam és az ún. „jóléti közgazdaságtan”, amely a társadalombiztosítás, a munkanélkülieknek nyújtott támogatás, az oktatás és egészségügyi ellátás minimális szintjét minden polgár számára biztosítani kívánta az állami redisztribúció segítségével (Fazekas, 1995:24). Gunnar Myrdal svéd közgazdász szerint a szociális állam olyan demokratikus állam,

amely átvállalja a gazdaság fejlesztésének feladatait a gazdasági biztonság megteremtése érdekében, megteremti az esélyegyenlőséget, a minimális egészségügyi és oktatási ellátást és a foglalkoztatást a polgárok számára a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyüktől függetlenül. Ebből következik, hogy a szociális állam két vonatkozásban is fordulópontot jelentett a fogyasztóvédelem alakulása számára, ezáltal új alapokra helyezve az állam gazdasági szerepvállalását. Egyrészt ehhez a korszakhoz köthető a minél szélesebb körben érvényesülő állami beavatkozás igénylése, amely bizonyos – hűmán – közszolgáltatásoknak a társadalom széles tömegei számára történő nyújtásában, az esélyegyenlőségre való törekvésben, valamint az általános foglalkoztatásban öltött testet. Ennek a korszaknak lett másodsorban az is a következménye, hogy sor került bizonyos gazdasági és szociális jogok (alapjogok) állam általi elismerésére, később alkotmányi szintű garantálására, valamint a fogyasztók számára nyújtott jogvédelem biztosítására is.

A neoklasszikus közgazdaságtan és a fogyasztóvédelem kapcsolata

A széles körű állami szerepvállalást később – különösen az úgynevezett a chicagói iskola részéről – számos kritika érte, amelyeknek közös kiindulópontja abban a tételben ragadható meg, hogy a „túlburjánzó” állami újraelosztás képes a gazdasági növekedést aláásnia. Az egyebek mellett Milton és Friedman nevéhez köthető álláspont szerint az állami beavatkozás megfosztja döntési szabadságától az egyént, holott mind a gazdasági növekedéshez, mind az egyén (fogyasztó) kibontakozásához elengedhetetlen a piaci szabadság garantálása. Kritikával illették azt a jelenséget, hogy a szociális állam a széles körű és komplex intervenciók tevékenysége keretében hajlamos többit visszaosztani a társadalom számára a költségvetésbe befolyó bevételeknél, és a jóléti közgazdaságtan elveinek konzekvens alkalmazásával így állandósul a költségvetési hiány, amely a gazdasági növekedést lelassíthatja.¹⁰ Ennek következtében a fogyasztóvédelem létjogosultságát tagadták, illetve csak addig a szintig tartották elfogadhatónak az irányzat követői, ameddig az az alapvető biztonság nyújtására korlátozódik (Thurow, 1981:19–20).

Jól mutatja a neoklasszikus irányzatnak az azt megelőző korszakot jellemző, az állam erőteljes szerepvállalásán alapuló időszakokkal való éles szembehelyezkedését az a megközelítés, amely a jóléti államot egyértelműen paternalista, a fogyasztót kiskorúsító állami alapállásként jellemzi, amely által a jogalkotó feltételezi a fogyasztó tudatlanságát és azt, hogy az egyén nem képes a piaci viszonyok közepette a birtokába jutott információt megfelelően értékelni, és ezáltal tévesen cselekszik a gazdasági környezetben (Thurow, 1981:20). Ugyancsak a chicagói iskola másik jeles képviselője – Becker – felfogása szerint, a termelő és a fogyasztó viselkedése mindig racionális választáson alapul (Becker, 1976:3). Ezzel a két megfogalmazással kapcsolatban megjegyzem, hogy a neoklasszikus felfogás hívei nem vizsgálják azokat a piacon kétségbevonhatatlanul érvényesülő tényeket, amelyek miatt szükségessé vált az a széles körű állami beavatkozás, amely a jóléti államok tevékenységében realizálódott. A fogyasztóvédelemben csupán a feltétlenül elutasítandó, az egyéni szabadságot korlátozó állam általi beavatkozást látták, amely összeegyeztethetetlen a klasszikus (liberális) közgazdaságtan kiinduló

pontjával.¹¹ Másrészt megállapítható, hogy az idézett elmélet a fogyasztó ízlését és potenciális keresletét eleve adotttnak és így nem manipuláltak tartja (Fazekas, 1995:25), ezáltal figyelmen kívül hagyja egyéb szempontok érvényesülését az egyéni fogyasztói döntések meghozatala során. Ennek a leegyszerűsített és a fogyasztóvédelem szempontjából nem kellően komplex hozzáállásnak eredményeképpen az irányzat követői nem vizsgálják azt a kétségtelen tény, miszerint a fogyasztók nem képesek követni az információrobbanás következményeit, ezáltal nincs naprakész információjuk megalapozott döntésük meghozatalához, a keresletet pedig igenis a termelő hozza létre vagy manipulálja.

Új szintéren a fogyasztó, a fogyasztói társadalom sajátosságai

A fentiekben vázolt közgazdaságtani irányzatok rövid ismertetését követően indokoltnak tartom ama gazdasági, társadalmi környezet néhány, a fogyasztóvédelemmel összefüggésbe hozható sajátosságának érintését, amely a fogyasztói társadalom elnevezésben ragadható meg. A fogyasztói társadalom a kapitalizmus „minőségileg új szakaszának” tekinthető (Kopátsy, 1993:140), amely az általános életszínvonal emelése, valamint az állampolgári jogok kiszélesítése által valamennyi társadalmi réteg érdekeinek szolgálatát helyezi előtérbe. A továbbiakban – a teljesség igénye nélkül – a fogyasztói társadalom néhány sajátosságát kívánom a fogyasztóvédelemmel összefüggésbe hozni.

A fogyasztói társadalom egyik sajátos ismertetőjegye, hogy a piac megelőzi a termelést. Ennek megfelelően – ellentétben a korábbi időszak piacgazdaságával – a változó igényekhez való gyors alkalmazkodás és az ezt szolgáló technológia jellemzi az általam vizsgált társadalmi berendezkedést. Ez abban jut kifejeződésre, hogy a tőkefelhalmozás helyett a század második felének gazdaságát a fogyasztók piaci igényeinek maximalizálása jellemzi, a termelést alapvetően a megrendelések „irányítják”. Mindezekből következik, hogy két ponton figyelhető meg lényeges különbség a korábbi időkhöz képest. Egyrészt a termelés preferenciái a tömegtermelés irányából elmozdulni látszanak a minőséget és választékot nyújtó áruk, termékek és szolgáltatások irányába, másrészt a gazdaság motorjaként megjelenik a fogyasztásra ösztönzés.

További jellemzőként fogalmazhatjuk meg a tartós fogyasztási cikkek (Ferencz, 2015:170–174)¹² tömeges birtoklásának jelenségét (Scitovsky, 1990:20–21).¹³ Abból kiindulva, hogy a tömegek által vásárolt termékek kisebb bekerülési költséggel állíthatók elő az egyedi árukhoz képest, megfigyelhető a társadalom széles tömege számára a tömegfogyasztási cikkek hozzáférhetősége, vagyis az, hogy olcsóbban lehet hozzájutni a sorozatban gyártott, fejlett technológiával készült fogyasztási cikkekhez. Megjegyzendő, hogy megfigyelhető a gazdagabb és a szegényebb társadalmi rétegek közötti fogyasztási különbségek kiegyensúlyozása, ezáltal alacsonyabb árszínvonalon megvalósuló intenzívebb fogyasztás realizálása. Továbbá eme körülmények között a fogyasztóvédelem feladataként az olyan információ szolgáltatása jelölhető meg a fogyasztók irányába, amely az erőszakos marketingmódszerek közepette is lehetővé teszi a racionális választást a piacon fellelhető termékek között.

Megfigyelhető egyrészt a fogyasztók mozgásterének növekedése, ami alapvetően abban a jelenségben ölt testet, hogy a termelés – egyebek mellett – függ a fogyasztói döntésektől és megtakarításoktól. Másrészt azonban kiemelendő, hogy a fogyasztó pozícióját a szakértelem hiánya, valamint a termelő piaci információs hatalma következtében az egyre fokozódó kiszolgáltatottság (is) jellemzi. A vázoltak fényében sajtós kettősség állapítható meg a fogyasztónak a fogyasztói társadalomban betöltött szerepével összefüggésben: a fogyasztó a gazdasági folyamatok egyik alanyként kétségtelenül meghatározóbb befolyást gyakorol mind a termelésre, mind a fogyasztásra, a kereskedők által egyre inkább alkalmazott reklámok, fogyasztást serkentő módszerek révén, valamint a vállalkozások információs és gazdasági dominanciája a fogyasztói jogviszonyon belül a fogyasztót a gyengébb fél pozíciójába helyezi (Fazekas, 1995:28).

Nem lehet említés nélkül elmenni ama tény mellett, hogy a fogyasztók különféle pénzügyi szolgáltatásokat vesznek igénybe, vagy akár befektetői szerepkörben is megjelennek. A fogyasztók ugyanis a megtakarításaikat szakértő pénzintézetekre bízják annak „megfialtatása” reményében. A pénzügyi szolgáltatások terén azonban – sok esetben az alacsony szintű pénzügyi kultúra miatt – számos veszély leselkedik a fogyasztókra, ami miatt akár hatalmas veszteségek is érhetik őket. Az Egyesült Államokban a subprime-válság, Magyarországon pedig a 2015-ös évben a „brókerbotrányok” sorozata – mint a Quaestor- és a Buda Cash-ügyek – rámutattak a fogyasztók kiszolgáltatottságára, valamint az állam felkészületlenségére is (Kecskés–Halász, 2010:180–182; Kecskés–Bujtár, 2015:3–8).

Bizonyos mértékű állami szerepvállalás szükséges a fogyasztói társadalmakban. Ennek terjedelméről azonban már megosztott a szakirodalom. Egyes szerzők arra az álláspontra helyezkednek, hogy az állam jóléti funkciójának gyakorlása során elsődleges az állam újraelosztó szerepe, ami nemcsak lehetővé teszi a széles körű állami beavatkozást, hanem bizonyos területeken igényli is azt.¹⁴ A másik elgondolás lényege abban összegezhető, hogy az állami szerepvállalást korlátozni kell a smithi funkciók gyakorlására, továbbá az állami intervenció realizálása előtt szükség van annak költség-haszon elemzésére. Látható tehát, hogy a fogyasztói társadalomnak *conditio sine qua nonja* az állami szerepvállalás, az azonban a mindenkori politikai berendezkedés függvénye, hogy az állam milyen esetekben, milyen terjedelemben és milyen módon kíván jelen lenni a piaci viszonyok fenntartásánál.

A fentiekből következik, hogy a fogyasztói társadalom lényegi ismérvei közé tartozik a fogyasztás gazdasági jelentőségének hangsúlyozása, ezen keresztül a fogyasztónak a jövedelme elköltésére való motiválása. A vázolt gazdasági-társadalmi keretek között létrejövő és tevékenykedő fogyasztói mozgalmak részéről reális igényként fogalmazódik meg egyrészt a megnövekedett gazdasági biztonság iránti vágy, másrészt a társadalmi döntéshozatalban való érdemi részvétel, valamint a gazdasági életben megvalósuló, a fogyasztókkal szembeni visszaélések visszaszorításában testet öltő állami szerepvállalás igénylése.

A második világháború utáni gazdaságpolitika komoly előrelépést jelentett a fogyasztóvédelemben. Elsősorban 1945 után – részben a két világhégés következményeinek „köszönhetően” – egyértelművé vált az állami újraelosztás elkerülhetetlensége,

másodsorban a különböző államokban folyamatosan kikristályosodtak és napjainkban is tért hódítanak az úgynevezett „elidegeníthetetlen” és „veleszületett fogyasztói jogok” (Fazekas, 1995:30).

Megállapítható, hogy az 1960-as évektől kezdődően a fogyasztóvédelem a nemzetállamok gazdaságpolitikájának immanens része, függetlenül az adott kormányzati berendezkedéstől, amit jól mutat az is, hogy – ugyan kissé megkésve – a gazdasági felzárkózás periódusában lévő államokban is megjelent az állam ilyen irányú szerepvállalása iránti igény.

Fogyasztóvédelem a szocialista kor gazdasági berendezkedésében

A szocialista időszakban¹⁵ az államot a középpontba állító, tervgazdaságot realizáló, a versenyt konzekvensen tagadó gazdasági rend érvényesült Magyarországon (Fekete, 2011:58). A kor ideológiája szerint a kapitalista gazdasági rend keretei között a tömegfogyasztás versenyt és választékot gerjeszt, amely pazarló fogyasztásra sarkallja a polgárokat, ezzel szemben a szocialista berendezkedésben kevésbé fontos a fogyasztás, mert az a termelés függvénye (Vörös, 1997:20). A szocialista gazdaság keretei között is megjelent a fogyasztó kiszolgáltatott helyzete, ez a hátrányos szituáció azonban nem a fentebb vázolt kereskedői magatartásra, hanem a szocialista gazdaságot jellemző tartós hiányra volt visszavezethető (Kornai, 1980). A hiány új megvilágításba helyezi a fogyasztók állam általi védelmét. Egyrészt a hiánygazdaság megfosztja a fogyasztót a termékek és szolgáltatások közötti választás lehetőségétől, ezáltal a megalapozott, mérlegelésen alapuló fogyasztói döntések meghozatalától. Másrészt kiemelendő, hogy eme keretek között az eladó sem motívált a választék bővítésére, a minőség javítására, sőt a vevőt sem az ár ösztönzi fogyasztói döntésének meghozatalában.¹⁶

A vázoltakból fakadóan a fogyasztói döntések meghozatalához szükséges információ megszerzése is inkább a vevő, mintsem az eladó kötelezettségeként jelent meg a vizsgált időszakban.¹⁷ A korszak gazdaságában inkább beszélhetünk minőségvédelemről, mint fogyasztóvédelemről. Ez visszavezethető arra az állami szerepfelfogásra, ami a „koraszülött” jóléti állam paternalista funkcióiból következik, nevezetesen abból, hogy az állam kötelezettsége az állampolgárokról való gondoskodás realizálása.

Kijelenthető, hogy a hiány által determinált tervgazdasági keretek között a fogyasztói szabadság helyett a fogyasztók közötti egyenlőség fenntartására helyezte a jogalkotó a hangsúlyt, amely által az állam inkább igyekezett nivellálni a különböző fogyasztói rétegek közötti különbségeket, mintsem a jogvédelem biztosítását tartotta szem előtt. Az állam „fogyasztóvédelmi” tevékenységét megalapozó értékek között megjelent a fogyasztók életének és biztonságának garantálása, a vevők információhoz, tájékoztatáshoz, valamint választásához való joga azonban nem élvezett prioritást.

A rendszerváltás és a fogyasztóvédelem

A fogyasztóvédelem iránti igény már egészen az 1980-as évek elejétől kezdődően jelen volt a magyar politikai és jogi gondolkodásban, a témában született megközelíté-

sek azonban inkább voltak jogtudományi, mintsem szociológiai vagy közgazdaságtani szempontúak. A korszak gazdasági körülményeire is tekintettel megjelent bizonyos piacvédő rendelkezések igénylése, és ezek keveredtek a jóléti állam bizonyos komppenseivel. Ennek azonban az lett a következménye, hogy e két tendencia között a konzumerizmus¹⁸ számára nem maradt érvényesülési lehetőség.

Látható, hogy a rendszerváltást megelőző években egy centrálisan kiépített, központi irányított gazdasági rend érvényesült, amit alapvetően a hiánygazdálkodás és a termékek közötti választás lehetőségének a korlátozása jellemzett (Kornai, 1993:273). Ez alapvető hatást gyakorolt a fogyasztói magatartásra is, mivel a korábbi években kialakult passzív fogyasztói pozíciót – a széles áruválaszték és az új kereskedelmi módszerek megjelenésével párhuzamosan – meg kellett változtatni, egy aktív, cselekedni tudó és akaró „fogyasztói típus” irányába kellett elmozdulni.

Az 1989–1990-ben végbement gazdasági, társadalmi és politikai struktúraváltás keretei között megjelent a fogyasztói érdekvédelem korábbinál hangsúlyosabb artikulálása iránti igény, amelynek okai között megemlíthető a gazdaság és a társadalom folyamatos nyitása a nyugati államok irányába. A nyugati piacgazdaságokban alkalmazott marketingmódszerek tartós begyűrűzése a fogyasztók kiszolgáltatottságának erősödését eredményezte. Mindezek alapján az 1990-es évek elején olyan gazdaságirányítási modell kialakítása mutatkozott célszerűnek, amely a gazdaságot képes piaci alapon működtetni, és ezzel párhuzamosan az alapvető biztonsági és szociális jogokat érvényesíteni. Ebből fakadóan az átalakulás időszakában a fogyasztók gazdasági érdekeinek és biztonságának elérése szempontjából a fogyasztóvédelem alapvető funkciójaként a jogi keretek biztosítása volt meghatározó.

Az eddigiek alapján kiemelendő, hogy a fogyasztóvédelem szoros kapcsolatban áll a gazdasági viszonyokkal és a gazdaság működtetésére vonatkozó alapvető kérdésekkel. Ebből következik, hogy az éppen uralkodó gazdaságelméleti irányzat alapjaiban határozza meg a fogyasztók állam általi védelmének alakulását. Indokoltnak tartom azonban azt is rögzíteni, hogy a fogyasztóvédelem alapvetően állami beavatkozással valósul meg, amelynek mértéke és terjedelme koronként és országonként eltérő sajátosságokat mutat.

KÖVETKEZTETÉSEK

A gazdaság és a közigazgatás összefüggéseit vizsgálva kiemelhető, hogy ez a tevékenységfajta a gazdaság működésébe történő állami beavatkozással (intervencióval) hozható összefüggésbe. Az állam jelenlétét alapvetően két jelenség teszi (teheti) indokolttá: az ún. piaci zavarok, valamint bizonyos állami prioritások a gazdasági szférában. Ebből következik, hogy vagy azért van szükség az állam megjelenésére, mert megbomlott a tiszta versenyen alapuló piaci egyensúly, vagy pedig maga az állam érzi fontosnak azt, hogy a gazdaság működése (működtetése) szociális dimenziót is tükrözzön.

Megfigyelhető egyfajta ciklikusság is az egyes közgazdaságtani irányzatok alapálása között, az eltérő szemléletmód – a különböző felfogásokat vizsgálva – gyakran egyenes következménye a korábbi időszak megközelítésének és a gazdaság ez idő alatt

tapasztalt funkcionálásának. Ez a tendencia érhető tetten a liberális közgazdaságtan „éjjeliőr” államot megkívánó (és a gazdasági közigazgatás szociális dimenzióját tagadó) felfogása és az erőteljes intervenciót kifejezésre juttató keynesiánus gazdaságpolitika között, de hasonló ok-okozati összefüggés rajzolódik ki a jóléti közgazdaságtan és a neoklasszikus megközelítés relációjában is. Összegzőként megállapítható, hogy a fogyasztóvédelem megítélése tekintetében két szélsőséges álláspont fogalmazódik meg: egyes gondolkodók – csupán állami beavatkozást látva a jelzett tevékenységben – ab ovo elutasítják, míg mások megengedhetőnek vagy éppenséggel szükségszerűnek vélik az ilyen irányú állami szerepvállalást.

A szocialista gazdasági berendezkedés időszaka óta – a korábbi piaci zavaroknak is „köszönhetően” – a fogyasztóvédelem már az állami gazdaságpolitika része. Alapvető különbségek figyelhetők meg azonban a fogyasztók állam általi védelmének indokolt-sága tekintetében. A kor gazdaságának sajátosságai miatt nem a piac nem megfelelő működése, hanem éppen a piaci működés hiánya jelentette azt a hátrányos helyzetet, amely megkövetelte a vásárlók védelmének állami feladatként történő rögzítését. Ebből következően a jelzett korszakban valójában nem fogyasztóvédelem, hanem minőségvédelem valósult meg Magyarországon.

A rendszerváltozást követő időszakban a nyugati világ áruival és szolgáltatásaival párhuzamosan olyan piaci módszerek is „begyűrűztek” hazánkba, amelyek új megközelítésmódot és a fogyasztóvédelem új alapokra helyezését követelik meg a korszerű állami működéstől. A fentiek alapján látható, hogy a fogyasztóvédelmi jellegű állami tevékenység megengedhetősége és terjedelme szoros összefüggést mutat az adott korszakban uralkodó közgazdasági irányzattal, napjainkban pedig a piaci alapokon álló gazdaság normális működésének fenntartására, valamint a fogyasztók alapvető biztonságának realizálására irányul ez az állami tevékenység.

JEGYZETEK

- ¹ Itt csak példajellel utalnék arra, hogy a korábbi korokban csupán a gazdaság, a szociális és kulturális szféra igazgatására jöttek létre önálló állami szervek, míg az utóbbi száz évben olyan hatóságok is megjelentek a különböző államok közigazgatási szervezetrendszerében, amelyek – a teljesség igénye nélkül – a mezőgazdaság, az ipar, a közlekedés, a kereskedelem vagy éppen a tudomány igazgatására hivatottak.
- ² Tekintettel arra, hogy e fejezet későbbi részeiben foglalkozom a fogyasztóvédelem és a különböző gazdaságelméleti irányzatok konkrét viszonyával, e helyütt csupán a gazdaság működése és az állami intervenció általános kérdéseit érintem.
- ³ Természetesen az Adam Smith nevéhez köthető klasszikus (liberális) közgazdaságtan a szabad verseny tökéletes és automatikusan szabályozó jellegéből indul ki, ebből fakadóan minden állami beavatkozást károsnak és elkerülendőnek minősít.
- ⁴ Az itt felsorolt jelenségeket nevezi Bordás Mária piaci kudarcoknak.
- ⁵ Egyebek mellett a környezetszennyezéssel, a nemzetállamok egészét vagy egy részét érintő katasztrófákkal vagy éppen a káros áruk egészségre gyakorolt negatív hatásaival szembeni fellépésre érdemes gondolni, amelyek a biztonság jogi értékékként történő egyre hangsúlyosabb megjelenésénél fogva szintén az állami beavatkozásért kiáltanak.
- ⁶ Itt többek között a fogyasztó birtokába kerülő információ vonatkozásában kiemelkedő jelentőségű, a versenyjog és a fogyasztóvédelem kapcsolódási pontjaira érdemes gondolni.
- ⁷ Ez a felfogás a klasszikus közgazdaságtan laissez faire elvéhez hasonló elgondolást juttat kifejezésre.

- ⁸ Egyebek mellett a hagyományokra és az erkölcsi normákra érdemes gondolni ebben a körben.
- ⁹ Ezt az álláspontot képviseli Fazekas Judit is.
- ¹⁰ Ez a közgazdaságtani alapállás – eszméjében kicsit visszakanyarodva az Adam Smith által kidolgozott klasszikus gazdaságelmülethez – a fogyasztóvédelemben ismét csupán a gazdasági beavatkozást látta megvalósulni, nem pedig a fogyasztók kiszolgáltatott helyzetét helyreállítani szándékozó állami tevékenységet.
- ¹¹ Ennek a felfogásnak – a fogyasztóvédelem gazdaságelméleti megítélése szempontjából – éppen a felületeség a legnagyobb hibája, mivel az állami beavatkozást mint tényt összeveti az Adam Smith által kidolgozott, a piac önszabályozó tevékenységét és az egyéni szabadság mindenhatóságát hirdető elmélettel. Ám annak vizsgálata már elkerüli a szerzők figyelmét, hogy a 20. század elején éppen azért vált szükségessé és elkerülhetetlenné a széles körű állami intervenció, mert a klasszikus közgazdaságtan elveinek érvényesítése a piaci körülmények között a fogyasztó és a kereskedők közötti jogviszony egyensúlyának a megbomlását idézte elő.
- ¹² Ilyen tartós fogyasztási cikkek minősül a személygépjármű is. Érdekességképp megjegyzendő, hogy az Egyesült Államokban a fogyasztóvédelmi aktivizmusnak Ralph Nader *Unsafe at Any Speed* című könyve adott löketet a 60-as években, amely mű az autópárhban található visszásságokra mutatott rá. Mindezek ellenére az amerikai General Motorsnál a későbbiekben is előfordultak olyan költségsökkentési megoldások, amelyek a fogyasztók életét veszélyeztették.
- ¹³ Ezt a jelenséget nevezi Scitovsky a „skálamegtakarítás” jelenségének.
- ¹⁴ Ez az álláspont olvasható ki többek között Myrdal és Galbraith felfogásából.
- ¹⁵ A tanulmányban az 1945 és 1989 közötti időszakot vizsgálom e keretek között.
- ¹⁶ Tekintettel arra, hogy az áruk és szolgáltatások árai zömükben központilag meghatározottak voltak, azok nem az előállítási költségeket tükrözték.
- ¹⁷ Fazekas Judit ezt a jellegzetességet véli felfedezni egyebek mellett a termékek címkézésével, az árak feltüntetésével kapcsolatos gyakorlat hiányával.
- ¹⁸ Korszakunk társadalmának jellemzője, amely annak lényegét a tagjai által – pénz vagy egyéb ellenérték fejében – nyújtott szolgáltatások, gyártott és értékesített termékek fogyasztásában látja.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ádám Antal (2005): A biztonság az értékek között. *Jura*, 11. évf., 1. sz.
- Becker, Gary S. (1976): *The Economic Approach to Human Behaviour*. University of Chicago Press, Illinois.
- Blackford, Manseld G. – Kerr, K. Austin (1986): *Business Enterprise in American History*. Houghton Mifflin. Boston.
- Bodnár József (2001): *Fogyasztóvédelem*. PTE-ÁJK, Pécs.
- Bordás Mária (2009): *A közigazgatás gazdaságtana. A gazdasági kormányzás lehetőségei és dilemmái*. Unió Kiadó, Budapest.
- Cseres, Katalin Judit (2005): *Competition Law and Consumer Protection*. Kluwer Law International, Hague.
- Deane, Phyllis (1984): *A közgazdasági gondolatok fejlődése*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Fazekas Judit (1995): *Fogyasztói jogok – fogyasztóvédelem*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Fazekas Judit (2007): *Fogyasztóvédelmi jog*. Complex Kiadó, Budapest.
- Fekete Orsolya (2011): *A felügyeleti szervek tevékenysége Magyarországon a fogyasztóvédelem egyes területein, kitekintéssel a rendszerszintű problémák megoldási lehetőségeire*. Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Ferencz Barnabás (2015): Felelős társaságirányítási felvetések a General Motors gyűjtáskapcsoló-botrány tükrében. *Jura*, 21. évf., 2. sz.
- Galbraith, John Kenneth (1970): *Az új ipari állam*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Imre Miklós (szerk.) (2007): *Közigazgatás és gazdaság*. HVG-ORAC Kiadó, Budapest.
- Jakab Éva (2003): *Stipulationes aediliciae (A kellekhibáért való helytállás kialakulása és szabályai a római jogban)*. Acta Jur. et Pol., Tomus XLIV., Fasciculus 7., Szeged.